

Rastko Vasić, DIE HALSRINGE IM ZENTRALBALKAN (VOJVODINA, SERBIEN, KOSOVO UND MAZEDONIEN), *Prähistorische Bronzefunde*, dz. XI, tom 7, Stuttgart 2010, 70 ss., 8 ryc., 44 tablice poza tekstem.

Od wielu lat na łamach „Archeologii Polski” omawiane są kolejne tomy serii *Prähistorische Bronzefunde*, poświęcone przedmiotom metalowym, przede wszystkim brązowym. Niejednokrotnie recenzowane były także prace R. Vasicia, prezentującego materiały zabytkowe z centralnych Bałkanów¹. Najnowsza książka wspomnianego Autora poświęcona jest naszyjnikom z obszaru Wojwodiny, Serbii, Kosowa i Macedonii (w tym ostatnim przypadku rozumianej jako republika byłej Jugosławii, a nie kraina historyczno-geograficzna obejmująca także część północnej Grecji). Powstała ona w latach 1999–2002, czyli została zakończona 8 lat przed jej publikacją (*Przedmowę* R. Vasić napisał w kwietniu 2008 r.), co – jak na standardy omawianej serii – nie jest wynikiem najgorszym. Przeanalizowano w niej około 235 naszyjników zachowanych w całości lub fragmentarycznie.

Układ monografii jest charakterystyczny dla całej serii *Prähistorische Bronzefunde*. Część tekstowa składa się ze *Wstępu* (s. 1–8), omówienia *Znalezisk* (s. 9–54), *Zakończenia* (s. 55–57) oraz *Wykazów i rejestru* (s. 59–70), zaś część ilustracyjna (poza tekstem) z 44 tablic.

Wstęp obejmuje dwa krótkie podrozdziały, w których Autor zamieścił informacje na temat historii badań (*Zur Forschungsgeschichte*, s. 1–2) oraz podziału chronologicznego i kulturowego na obszarze środkowobałkańskim (*Zur Chronologie*, s. 3–8). Jak widać, tytuł drugiego podrozdziału nie w pełni odpowiada jego treści. Opisaną w nim problematykę R. Vasić prezentował w serii *Prähistorische Bronzefunde* już wielokrotnie, a jej omówienie polski czytelnik może znaleźć w poprzednich tomach „Archeologii Polski”². Nie ma więc powodu, aby powtarzać ją szczególnie kolejny raz. Przypomnę jedynie w dużym skrócie, dla jasności poniższego wywodu, że w rozumieniu Autora „starszy (wczesny) okres epoki brązu” oznacza Bz A³, „środkowy okres epoki brązu” – Bz B i Bz C, a „późny okres epoki brązu” – Bz D, Ha A i Ha B; „wczesny okres epoki żelaza” to Ha B, zaś „starszy okres epoki żelaza” jest dzielony na 4 horyzonty według

¹ T. Purowski, *Rastko Vasić, Die Fiebeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Mazedonien), Prähistorische Bronzefunde, dzial XIV, tom 12, Stuttgart 1999*, „Archeologia Polski”, t. 46:2001, z. 1–2, s. 153–159; K. Świątek, *Rastko Vasić, Die Nadeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien), Prähistorische Bronzefunde, dz. XIII, tom 11, Stuttgart 2003*, „Archeologia Polski”, t. 51:2006, z. 1–2, s. 211–214.

² T. Purowski, *op. cit.*, s. 154–155; K. Świątek, *op. cit.*, s. 211–212.

³ R. Vasić w recenzowanej pracy mając na myśli fazę Bz A1-2 używa określenia „Frühbronzezeit” (np. s. 3, 14 itd.) lub „ältere Bronzezeit” (ryc. 2).

znalezisk skarbów. Na badanym obszarze wyróżnia się również 6 faz (horyzontów) skarbów, zamykających się w czasie Bz D-Ha B/Ha C.

Synchronizację opisaną chronologii względnej z wydzielonymi na centralnych Bałkanach jednostkami kulturowymi zamieścił Autor w tabeli (ryc. 2). Przedstawiono w niej klarownie ramy czasowe rozwoju grup kulturowych na terenie Wojwodiny, Serbii, Kosowa i Macedonii. Należy jednak zauważyć, że tytuł pierwszej kolumny („Zentralbalkan”) nie odpowiada zawartej w niej treści. Umieszczone są w niej wspomniane wyżej podziały chronologii względnej, ale nie wszystkie, bowiem w kolumnie drugiej („Depotfunde”) wyróżniono 6 horyzontów skarbów. Wydaje się, że właściwsze byłoby połączenie dwóch pierwszych kolumn w jedną i nazwanie jej „Chronologia”. Precyzyjniejsze powinny być również tytuły pozostałych kolumn omawianej tabeli. Uwaga ta dotyczy nie tylko pracy R. Vasića, ale większości (wszystkich?) tomów *Prähistorische Bronzefunde*, w których publikowane są podobne tabele przedstawiające podział chronologiczno-kulturowy.

Drugi, najobszerniejszy, rozdział pracy dotyczy *Znalezisk*. Zawiera opis i analizę przedmiotów wymienionych w tytule monografii. Podobnie jak we wcześniejszych swoich studiach wydanych w ramach omawianej serii, R. Vasić nie zamieścił wprowadzenia, w którym wyjaśniłby, na jakie główne jednostki taksonomiczne podzielił dostępny do badań materiał zabytkowy i jakie kryteria były dla Niego najważniejsze w tworzeniu klasyfikacji formalnej. Dopiero w trakcie czytania tekstu czytelnik dowiaduje się, że Autor wyróżnił trzy główne grupy naszyjników: gładkie („glatte Halsringe”), tordowane („tordierte Halsringe”) i z końcami w kształcie litery „T” („Halsringe mit T-förmigen Enden”).

Naszyjniki gładkie podzielił R. Vasić na okazy niezdobione i ornamentowane. Pierwsze z nich reprezentują otwarte egzemplarze: 1. z końcami zwiniętymi w ucha („Ösenhalsringe”); 2. okrągłe w przekroju i ze zwężonymi lub odciętymi końcami („Rundstabige Halsringe mit verjüngten oder abgeschnittenen Enden”); 3. o przekroju w kształcie litery „D” i z odciętymi końcami („Halsringe mit D-förmigen Querschnitt und abgeschnittenen Enden”); 4. z wygiętymi spiralnymi końcami („Halsringe mit zurückgelegten Spiralen”); 5. z hakowatymi końcami („Ein Halsring mit hakenförmigen Enden”). Naszyjniki dekorowane to okazy: 1. okrągłe w przekroju i z końcami zwiniętymi w ucha („Verzierte Ösenhalsringe mit rundem Querschnitt”); 2. płaskie w przekroju i z końcami zwiniętymi w ucha („Verzierte Ösenhalsringe mit flachem Querschnitt”); 3. z odciętymi końcami („Verzierter Halsring mit abgeschnittenen Enden”).

Opis i analizę *Znalezisk* rozpoczął Autor od egzemplarzy z końcami rozklepanymi i zwiniętymi w ucha. Jest to liczna grupa obręczy (55 egz.), o średnicy około 7–16 cm, z reguły wykonanych z pręta o przekroju okrągłym (s. 9). Na ogół okazy masywniejsze datowane są na wczesny i środkowy okres epoki brązu, zaś cieńsze na późny okres epoki brązu i wczesny okres epoki żelaza (s. 14). Najstarsze naszyjniki pochodzą z „wczesnobrązowych” cmentarzysk ludności kultury *Moriš* w Mokrin i Novi Kneževac. Na badanym obszarze są to stanowiska wysunięte najbardziej na północ. Od początku środkowego okresu epoki brązu „Ösenhalsringe” pojawiają się już nie tylko w Wojwodinie, ale i na terenie północno-zachodniej Serbii (tabl. 36). Apogeum ich występowania przypada na środkowy i późny okres epoki brązu. W starszym okresie epoki żelaza spotykane są już sporadycznie.

Pozostałe gładkie nieornamentowane naszyjniki (19 egz.) odkrywane są znacznie rzadziej. Bardzo charakterystyczne okazy, tj. 4 obręcze wykonane z cienkiego okrągłego pręta z wygiętymi spiralnymi końcami, pochodzą z Serbii. Znalazł się wśród nich także egzemplarz z Medoševac, pomimo iż jest zdobiony. Na „Halsringe mit zurückgelegten Spiralen” natrafiono w grobach ze środkowego okresu epoki brązu. Podobnie datowany jest „gliniany idol” z Kličevac w północno-wschodniej Serbii, którego szyć zdobi wizerunek ozdoby omawianego typu (zob. też niżej).

Gładkie dekorowane naszyjniki reprezentowane są na obszarze środkowobałkańskim niemal wyłącznie przez okazy okrągłe w przekroju z końcami zwiniętymi w ucha (50 egz.). Są one

zbliżone formalnie do niezdobionych egzemplarzy „Ösenhalsringe”, mają podobną wielkość (średnica około 8–16 cm), ale pokrywa je ornament geometryczny (najczęściej grupy prostych i ukośnych linii, trójkąty, kropki, rzadziej spirale, girlandy i inne motywy). Zdobieniem objęta jest czasem większa część przedmiotu, innym razem tylko jedna strona lub jego fragment (s. 22). „Verzierte Ösenhalsringe mit rundem Querschnitt” odkryto na centralnych Bałkanach w grobach datowanych na środkowy okres epoki brązu oraz w skarbach ukrytych w większości w późnym okresie epoki brązu (s. 26). Jak do tej pory pierwsze zlokalizowano w zachodniej Serbii, zaś drugie w południowej Wojwodinie i północnej Serbii (tabl. 37).

Pozostałe gładkie dekorowane naszyjniki znane są tylko z 4 egzemplarzy. Trzy z nich to „Verzierte Ösenhalsringe mit flachem Querschnitt”. Charakteryzują się one szerszą częścią środkową oraz przekrojem w formie ostro zakończzonego owalu, rombu lub trójkąta. Ornamentowana jest jedna lub obie strony; w części środkowej przeważają spirale, zaś w skrajnych – rzędy linii, trójkątów i girland (s. 31). Niestety, przedmiotów tych na omawianym obszarze nie odkryto w zespołach dobrze datowanych. Na podstawie analogii (tabl. 38, 41, 42) można przypuszczać, że do południowo-zachodniej Serbii trafiły z Bośni w Bz C2-Bz D (s. 31–33).

Jedyny okaz „Verzierter Halsring mit abgeschnittenen Enden”, dekorowany liniami prostymi i skośnymi, wykonany jest z pręta okrągłego w przekroju. Znalaziono go w skarbie z Budišić w zachodniej Serbii. Jest on datowany na koniec VIII – początek VII w. p.n.e. (s. 34).

Do drugiej grupy naszyjników zaliczył R. Vasić zarówno tordowane egzemplarze z końcami zwiniętymi w ucha („Tordierte Ösenhalsringe”), jak i okazy je naśladowujące („Imitiert tordierte Halsringe”). Pierwsze z nich podzielił na: 1. bez gładkiej strefy końcowej („Tordierte Halsringe ohne glatte Endzonen”) oraz 2. z gładką strefą końcową („Tordierte Halsringe mit glatten Endzonen”).

Naszyjniki z tordowanego brązowego pręta należą do licznej grupy ozdób, która w omawianym czasie była bardzo chętnie noszona. Pierwsze egzemplarze pojawiły się już pod koniec neolitu, ale apogeum ich występowania przypada na późny okres epoki brązu i wczesny okres epoki żelaza (s. 34). Na obszarze środkowobałkańskim „Tordierte Halsringe ohne glatte Endzonen” reprezentowane są przez 10 sztuk. Cechują się skruceniem pręta rozpoczynającym się bezpośrednio przy uchach; nie mają gładkich końcowych części. Wykonane są ze złota (1 egz.) lub z żelaza (9 egz.). Złoty okaz z Gudurica w Wojwodinie, jedyny naszyjnik z centralnych Bałkanów wykonany z tego metalu, odkryto w skarbie datowanym przez niektórych archeologów na Bz C.R. Vasić zauważa jednak, że na omawianym terenie tordowane egzemplarze z końcami zwiniętymi w ucha pojawiają się dopiero w Ha A1 (s. 35). Wszystkie okazy z żelaza znalaziono w kobiecych grobach ze starszego okresu epoki żelaza w Doroslovo w Wojwodinie. Z jednego obiektu wydobyto poza naszyjnikiem także zapinki, które pozwalają datować go na koniec VIII w. p.n.e. lub na początek VII w. p.n.e. (s. 36).

„Tordierte Halsringe mit glatten Endzonen” (13 egz.) są albo duże i masywne (o średnicy – około 20 cm; średnicy pręta – około 1,1 cm), albo mniejsze, z cieńszego pręta (o średnicy – około 14 cm; średnicy pręta – około 0,4–0,5 cm). Gładka partia obręczy pomiędzy częścią skręconą a uchami ma przeważnie przekrój okrągły. Omawiane naszyjniki znalaziono m.in. w grobach z Mojsinje i Konjuša oraz w skarbie z Pančevo. Kurhan z Mojsinje datowany jest na horyzont 2, obiekt z Konjuša – na Ha A1/A2, zaś depozyt z Pančevo – na Ha A1 lub nieco później. „Tordierte Halsringe mit glatten Endzonen” koncentrują się w północnej Serbii; znane są również w Wojwodinie i we wschodniej Macedonii (tabl. 39).

Znaleziska naszyjników naśladowujących tordowane egzemplarze z końcami zwiniętymi w ucha są na centralnych Bałkanach bardzo liczne (71 egz.). Gładka część tych przedmiotów znajdująca się pomiędzy fragmentem skręconym a uchami ma przekrój okrągły lub równoległoboczny. Ten ostatni spotykany jest przeważnie u okazów młodszych. Naszyjnik z „okolice Negotin” ma część nietordowaną ozdobioną grupami rytych kresiek. Znane z niemal całego badanego terenu

„Imitiert tordierte Halsringe” (tabl. 39) datowane są na późny okres epoki brązu oraz wczesny i starszy okres epoki żelaza (s. 42). Odkrywane są głównie w skarbach i grobach.

Trzecia grupa naszyjników to „Halsringe mit T-förmigen Enden”. Ponieważ nie są zbyt liczne, R. Vasić postanowił w opisie znalezisk nie dzielić egzemplarzy z końcówkami w kształcie litery „T” (zwanymi też „w kształcie młota”) na mniejsze jednostki taksonomiczne, mimo że są bardzo zróżnicowane formalnie. Można wśród nich znaleźć okazy zarówno gładkie, jak i tordowane, niekiedy zdobione ornamentem kreskowym lub dodatkowymi elementami (np. zawieszkami). Jednak Autor w części ilustracyjnej zaznaczył na mapie rozprzestrzenienia znalezisk (tabl. 40) innymi symbolami naszyjniki tordowane (10 egz.), gładkie (2 egz.) i z kulkami (1 egz.). Pierwsze z nich są najczęściej masywne i mają strefę gładką (pomiędzy tordowaniem a zakończeniem w kształcie litery „T”) wykonaną z pręta o przekroju równoległobocznym; niekiedy część ta zdobiona jest motywem zakreskowanych trójkątów. Naszyjnik z Sinošević zaopatrzony jest w cztery uszka, na których zawieszane są brązowe kółka, kulki i przedstawienia głów ptaków.

„Halsringe mit T-förmigen Enden” znane są z głównie ze Sremu (na granicy Wojwodiny i Chorwacji), z zachodniej i południowej Serbii oraz Kosowa, a na obszarach sąsiednich – z zachodnich Węgier, Słowacji i zachodniej Rumunii (s. 43, 46). Spotykane są głównie w skarbach; tylko na południu (Kosowo, południowa Serbia) znaleziono je w grobach. Datowane są na horyzont I starszego okresu epoki żelaza (s. 45). Naszyjniki z „grupy północnej” (Srem, północna Serbia, Węgry, Rumunia), cechujące się dużymi rozmiarami, użytkowane były około VIII w. p.n.e., zaś mniejsze okazy z „grupy południowej” (Kosowo, południowa Serbia) – na początku i w I poł. VII w. p.n.e.

Interesującą grupą znalezisk, opisaną przez R. Vasića w osobnym rozdziale (s. 47–54), są gliniane figurki antropomorficzne z zaznaczonymi ozdobami szyi. Niemal wszystkie datowane są na środkowy okres epoki brązu. Natrafiono na nie głównie na obszarze doliny Dunaju. Okazy z miejscowości Kličevac, Dupljaja, Ostrovul Mare, Cırna i Orsoja zachowane są całkowicie, zaś z Gardinovci i Žuto Brdo – tylko w części górnej. Poza idolem z Kličevac, pozostałe figurki mają wryte gładkie naszyjniki z końcami zwiniętymi w rulon („mit eingerollten Enden”). Zdaniem R. Vasića nie chodzi tu o okazy z końcami zwiniętymi w ucha („Ösenhalsringe”). Na bogato dekrowanym egzemplarzu z Kličevac przedstawiono naszyjnik z wygiętymi spiralnymi końcami („Halsringe mit zurückerlegten Spiralen”).

W *Zakończeniu* Autor podsumował dotychczasowe rozważania. Stwierdza między innymi, że brązowe naszyjniki w epoce brązu i w początkach epoki żelaza nie należą do ozdób tak popularnych jak szpile czy naramienniki. Zauważa, że szyja mogła być w tym czasie dekorowana również koliaми złożonymi z paciorków i wisiorków wykonanych z różnych surowców. Na centralnych Bałkanach, podobnie jak na obszarach sąsiednich, rysuje się następujący obraz występowania metalowych naszyjników: we wczesnym okresie epoki brązu rozpowszechnione są gładkie obręcze z końcami zwiniętymi w uszko; w późnym okresie epoki brązu i wczesnym okresie epoki żelaza używane są okazy gładkie, ornamentowane i tordowane. Autor podkreśla, że w środkowym okresie epoki brązu naszyjniki występują w niektórych częściach badanego terenu nieco liczniej niż w środkowej Europie (s. 55). Kolejną cechą charakterystyczną centralnych Bałkanów i ziem przyległych jest pojawienie się kilku szczególnych form, których w innych regionach nie odkryto: „Halsringe mit zurückerlegten Spiralen” ze środkowego okresu epoki brązu, „Verzierte Ösenhalsringe mit flachem Querschnitt” z końca środkowego i początków późnego okresu epoki brązu, „Halsringe mit T-förmigen Enden” z początków starszego okresu epoki żelaza. Wskazują one na oryginalność lokalnych warsztatów wytwórczych.

Na terenie środkowobałkańskim omawiane przedmioty spotykane są w grobach lub skarbach. W okresach wczesnym i środkowym epoki brązu występują głównie w grobach, zaś w późnym okresie epoki brązu i w początkach epoki żelaza – przeważnie w skarbach.

Część tekstowa pracy zakończona jest wykazem skrótów używanych w tekście (s. 60), spisem wybranej literatury (s. 61–64), rejestrem muzeów, w których przechowywane są zabytki (s. 65–66), objaśnieniem skrótów do mapy zamieszczonej na tabl. 35 (s. 67) i indeksem miejscowości (s. 68–70). Ilustracje składają się z 44 tablic, na których zaprezentowano rysunki zabytków znalezionych na obszarze centralnych Bałkanów (tabl. 1–34) lub na terenach sąsiednich (tabl. 41–43), mapy z lokalizacją wszystkich stanowisk (tabl. 35) bądź obrazujące rozprzestrzenienie wybranych przedmiotów (tabl. 36–40) oraz tabelę typologiczno-chronologiczną (tabl. 44).

Najczęściej recenzenci monografii opublikowanych w serii *Prähistorische Bronzefunde* kończą swój tekst wskazując, że kolejny tom wypełnił lukę w stanie badań nad konkretną kategorią zabytków brązowych, co pozwala m.in. na studia porównawcze nad tego rodzaju przedmiotami. Podobnie można podsumować omówienie pracy R. Vasicia o naszyjnikach z centralnych Bałkanów. Wyrazić można jedynie żal, że Autor nie podjął próby wykonania badań laboratoryjnych. Ograniczenie się do opisu formy, przy pominięciu analiz archeometrycznych, powoduje pominięcie nie tylko ważnej problematyki dotyczącej techniki i technologii wyrobu zabytków metalowych, ale również źródeł pochodzenia surowca.

Tomasz Purowski

